

ביקורת ספרים

ילדים של הלב

היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן
עורכים: טובה גמליאל | נתן שיפריס



גלגוליה של פרשת ילדי תימן: מהדחקה והכחשה למחאה, חקירה ומחקר

ענת לייבלר וסיגל נגר-רון

טובה גמליאל ונתן שיפריס (עורכים), ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן (תל אביב, 2019), 700 עמודים

“פרשת ילדי תימן”¹ היא הכינוי הרווח בדיון הציבורי לאירוע היסטורי משמעותי שהוא פצע פתוח לא רק בקרב המשפחות והמעורבים הישירים בפרשה, אלא בחברה היהודית בישראל בכללותה. למעט עבודות ספורות נמנעה האקדמיה הישראלית מעיסוק בפרשה כואבת זו.² ילדים של הלב, בעריכתם של טובה גמליאל ונתן שיפריס, הוא הספר הראשון המאגד מאמרים של חוקרים וחוקרות מדיסציפלינות מגוונות, המציגים היבטים שונים של הפרשה וקושרים אותה לחקר החברה בישראל.

בקריאת הספר שאלנו קודם כול אם אוסף המאמרים דן במאפייניה הייחודיים של הפרשה, שהיו חסרים במחקר האקדמי ובדיון הציבורי עד לפרסום הספר, ובוחן אותם מנקודות מבט מתודולוגיות ותמטיות שונות. ראשית, המקרה נותר בתודעה הציבורית כקופסה שחורה – אירוע יחיד שאירע לעדה מסוימת ואינו משתלב במערך אירועים היסטוריים הממוקמים בתוך ההקשר הרחב יותר של ההיסטוריוגרפיה של היישוב והעשור הראשון של מדינת ישראל, כאילו היה בועה קטועה ונפרדת. שנית, בדומה לניתוק הפרשה מהקשריה החברתיים המקומיים, גם מרכיב ההשוואה עם מדינות אחרות נעדר כמעט לגמרי מההבנה הציבורית והמחקרית של הפרשה. לא נעשה ניסיון לנתח

אותה, למשל, בויקה לפעולות של ניהול אוכלוסין שהיו נהוגות בשנים אלו במדינות אחרות, או בשנים מוקדמות יותר אבל בשלבים דומים של בנייה מדינת לאום, ואף לא להסביר כמה ממרכיביה בראי ההיסטוריה הזמינה של מדיניות אאוגנית שהייתה נפוצה ברחבי העולם, במיוחד בחברות קולוניאליות, והייתה כרוכה לעיתים בהפרדת ילדים מהוריהם. מדוע לא נוצר גוף ידע מקומי שיבחן את המקרה מנקודות מבט שונות ומגוונות ויאפשר התפתחות של מחקרים כחלק משדה רחב יותר של חקר החברה בישראל? מטרידה העובדה שדווקא מקרים מזועזעים וכואבים של הפרדת תינוקות, פעוטות וילדים מהוריהם בשנות העלייה ההמונית ארצה מארצות המזרח והאסלאם לא היו לאובייקט מחקרי מגוון ועשיר בעשרות השנים של המחקר על החברה בישראל. האם הייתה כאן בחירה בבורות מצדן?

מבחינה מושגית, תחום הידע המכונה אגנוטולוגיה (Agnotology) יכול לספק כלים להבנה חדשה של הכחשת אירוע היסטורי מורכב כל כך. המחקר האגנוטולוגי מבוסס על ההנחה שבורות אינה תוצאה של חוסר ידע, אלא לעיתים של מאבקים פוליטיים מסוגים שונים.³ בתחום זה מבחינים בין ידע חסר שהוא מקומי בלבד לבין גבולות דיסציפלינריים המייצרים אייהעברה של ידע באמצעים מבניים, או בין מה שנחשב לא-ידע (למשל ידע אלטרנטיבי) לבין ידע דחוי,

ד"ר ענת לייבלר היא חברת סגל בכיר בתוכנית ללימודי מדע, טכנולוגיה וחברה באוניברסיטת בר-אילן. פרסומיה עוסקים בהיסטוריה החברתית של הסטטיסטיקה הלאומית של ישראל וקנדה.

דוא"ל: Aleibler1@gmail.com

ד"ר סיגל נגר-רון היא סוציולוגית, חברת הסגל הבכיר במחלקה ללימודים רב-תחומיים במכללה האקדמית ספיר. היא חוקרת סוגיות של אי-שוויון בהצטלבויות של אתניות, מגדר, מעמד ומרחב בישראל.

דוא"ל: sigalro@sapir.ac.il

מוכחש, שמתנערים ממנו. אנו חושבות שהבחנות אלה חשובות בהקשר הנוכחי.

טובה גמליאל, אחת משני העורכים של הספר, מבססת את המסגרת המושגית ואת העמדה הערכית-פוליטית המארגנות את הקובץ על הזיקה לשייכותה לדור שירש את טראומת ההורים. דור ההורים העביר לבני הדור השני והשלישי את הטראומה האישית של הפרדת הילדים ממשפחותיהם, כאמת שאינה ניתנת להפרכה או לביטול (עמ' 11). גמליאל, חוקרת טראומה, טוענת טענה חזקה על מעמד האמת של הפרשה. הידיעה והחוויה הבלתי מתוכות אינן נוקקות לאישורו של בעל סמכות פוליטית או אינטלקטואלית (עמ' 13). הערך החברתי-פוליטי של קובץ מאמרים חשוב זה נעוץ לפיכך בעיניה בהנכחת ה"פרשה" כאירוע היסטורי, שהצדקתו מבוססת על מה שאירע לאימהות ואבות יוצאי תימן וארצות אחרות, מבלי להזדקק למענה א-פריורי על השאלה שהדוברים נדרשים אליה שוב ושוב – האם היה או לא היה. בדחייתה של תביעה זו וקבלת הטראומה כעדות אמינה לאירועי העבר פותרת גמליאל התלבטות שאקטיביסטים, חוקרים וחברי הקהילה מתמודדים איתה.

לעמדה אינטלקטואלית ופוליטית זו יש תפקיד חשוב בחיזוק הלגיטימיות של התביעה להכרה, צדק, ריפוי.⁴ אבל דווקא משום שהפרשה עדיין נעדרת משדה המחקר על החברה בישראל והיא אף מתויגת כאירוע חריג, נדרש תיאור עשיר ומפורט של מקרה אמפירי כדי לחולל שינוי במעמדה. לכן שיפריס, בשונה מגמליאל, מבססת את מחקרו על איסוף אמפירי דקדקני של עובדות ממקורות רבים. באמצעותם הוא משרטט את המסלול שעברו הילדים מרגע הפרדתם ומתאר את מעורבות המוסדות שאפשרו זאת.⁵ הספר מייצג את התביעה לתת לפרשה מקום באקטואליה הישראלית, ופותח בביקורת של העורכים על שתיקת אנשי הרוח והזנחת הסוציולוגיה הביקורתית של החברה הישראלית את המחקר האקדמי של הפרשה ואת העיסוק בחטיפת הילדים. בדומה למוטו המופיע בהקדמה – ציטוט של אדוארד סעיד שבו הוא מגנה את האינטלקטואלים העוסקים בחישובי תועלת משחיתים כבואם לנקוט עמדה על האמת – כך גם העורכים רואים באינטלקטואלים הממלאים פיהם מים לנוכח חומרת המקרה כעושים מעשה של בגידה (עמ' 20-22).

במהלך הקריאה בספר נדמה לעיתים שהסיפור ההיסטורי אינו מובחן דיו מטענות תאורטיות כלליות או ממחקרי העבר של הכותבים, אבל בסיכומו של דבר אוסף זה של 14 מאמרים, המתפרשים על פני 729 עמודים, מציג תשתית מוצקה – תעודות, עיתונות התקופה, מסמכי ועדות החקירה ומקורות היסטוריים ראשוניים נוספים – להבנת אירוע היסטורי מורכב, ומבססת את ההצדקה למחקר

היסטורי-חברתי של פעולות ממסדיות להפרדה מכוונת של ילדים מהוריהם.

מאמרי הקובץ מחולקים לשלושה שערים העוסקים בשלושה נושאים מרכזיים: פריודיזציה של הפרשה; "מעבריות" – דיון בהשלכות של תהליך ההגירה של יוצאי תימן על כוחם ומעמדם של העולים בחברה הקולטת; ותפקידם של גורמים שונים כגון ועדות הבדיקה והחקירה, התקשורת הישראלית ומעמד הביניים המזרחי, בעיצוב אופי הפרשה. חלקו האחרון של הספר מביא את נקודת מבטם האישית של משתתפי הקובץ על הפרשה.

כדי לדון באופן קוהרנטי בקובץ כמכלול בחרנו לבחון את המאמרים על בסיס שלוש תמות עיקריות: 1. שאלת היתכנותה של הפרשה – מה היו התנאים שאפשרו את התרחשותה; 2. היה או לא היה – ממצאים, תעודות ועדויות המבססים את הטענה על פרקטיקות מוסדיות של הפרדת ילדים מהוריהם; 3. חלוקה ודחייה – כינון הפרשה כייחודית ומנותקת מההיסטוריוגרפיה של החברה בישראל.

התנאים שאפשרו את התרחשות הפרשה

חלק ממאמרי הקובץ (עראקי-קלורמן, הרצוג, אמיר, הירש ושרון ומאיר-גליצנשטיין) מציעים הקשר חברתי והיסטורי רחב יותר להתפתחות הפעולות להפרדת ילדים. אפשר למקם את המקרים שמתארים המאמרים על פני ציר כרונולוגי: החל ביחס מנהיגי היישוב כלפי התושבים התימנים בעשורים שלפני קום המדינה, המשך במסע ההגירה של העולים לארץ וכלה בדרך שבה תפסו אותם המוסדות הקולטים. לצידו אפשר להציב את נוסף, שאינו חלק מהתפתחות החברה בישראל, אלא קשור למדיניות אאווגנית של ניהול אוכלוסין. מדיניות כזאת רווחה באותה תקופה ובאותו שלב התפתחותי של חברות פוסט-קולוניאליות של מתיישבים לבנים מעבר לים. מאמרה של בת-ציון עראקי-קלורמן עוסק בתקופה המוקדמת ביותר, שנות העשרים של המאה העשרים. היא מראה כיצד פעולות כלכליות ועמדות תרבותיות כלפי עולי תימן בראשית המאה חוללו אי-שוויון מבני היישוב וכונונו יחסי כוח מעמדיים בין התימנים לבין אנשי היישוב החדש. מלכתחילה הובאו העולים לארץ כדי לספק כוח עבודה של "פועלים טבעיים" שאינם ערבים ולהגדיל את מספר היהודים בפלשתינה-א"י לנוכח קשייהם של העולים האירופים להתחרות בפלסטינים בשוק העבודה. הנשים היהודיות מתימן עבדו בבתי האשכנזים ככובסות ועובדות ניקיון. המחברת מצביעה לא רק על יחס פטרנליסטי כלפי העולים ורתיעה של ממש מהם, אלא גם על אפליה הן בחלוקת אדמות במהלך התיישבות של פועלים תימנים ואשכנזים

בנחלת יהודה והן בשכר העבודה. ההקצאה הדיפרנציאלית של משאבים, בשילוב עם הסגרציה חברתית המבחינה את עולי תימן משאר אנשי היישוב החדש, היא עדות להסכמה מוסדית, לא אישית, לכינון ה"תימנים" כקבוצה אחרת בעיני היישוב המבוסס. אלה היו לטענת הכותבת רקע לאירועים שקרו כמה עשורים מאוחר יותר (עמ' 71).

אחת הטענות במבוא לקובץ היא שעצם ההגירה והתנאים שבהם היא התרחשה הובילו לפגיעות רבה בקרב הקבוצה המהגרת, דלדלו אותה ממשאביה וכך הפכו אותה לקבוצה חלשה (גמליאל, עמ' 39). אסתר מאיר-גליצנשטיין, שכותבת על מסע ההגירה של התימנים לארץ בשנים 1949-1950, רואה במאפייניו רקע לפרשת ילדי תימן (עמ' 207). בשל הקשיים המיוחדים שאפיינו את מסע העלייה מתימן, רבים הגיעו לארץ כשהם חולים וחלשים ועל כן פגיעותם הייתה גבוהה. התיעוד ההיסטורי, המבוסס על מסמכים ארכיוניים של הגוינט, מספק לטענתה את התשתית בדבר נחיצות הטיפול הרפואי בתינוקות רבים. מצבם של העולים עם הגיעם לארץ מסביר חלק מהמתוותה של תינוקות וילדים בסמיכות להגעתם לארץ. אבל, טוענת מאיר-גליצנשטיין, אין ביכולתו של תיאור זה להבהיר את מרבית מקרי ההיעלמות שוועדת החקירה הממלכתית חקרה, שכן רוב מקרי ההיעלמות אירעו לא בסמוך למועד עלייתם אלא חודשים ארוכים לאחר מכן – והתופעה אף נמשכה זמן רב לאחר שנסתיימה העלייה מתימן (עמ' 246).

עבור מוסדות שלטון וארגונים וולונטריים ברחבי העולם שימשה הטענה על אודות "טובת הילד" הצדקה להפרדת ילדים מהוריהם. דפנה הירש וסמדר שרון מביאות מקרה כזה של הפרדה זמנית. במרכז מאמרו עומד ניתוח השיח הרפואי של אנשי הדסה בתקופת המנדט ביחס להורות מזרחית, המציג את האימהות המזרחיות כחסרות מסוגלות הורית. הצגת תפיסותיהם של אנשי הרפואה כלפי ההורים המזרחיים, ובייחוד תפיסת האימהות המזרחית כאימהות לקויה, מאפשרת להצביע על יחסי הגומלין בין פעולות הפרדה גלויה של ילדים מהוריהם ובין הפרדה סמויה. הירש ושרון מנתחות כתבות בעיתונות התקופה על אודות מפעל "קורת גג", ומראות שאמנם ההנמקה המרכזית למפעל "קורת גג" הייתה התנאים הקשים ששררו במעברות, במיוחד בחורף 1950, אך ההתבטאויות בכתבות מציגות גלישה מתמדת מציון התנאים החומריים הקשים לדיון בגישות ההורים – דיון המבטא את התפיסה שההורים אינם מסוגלים לטפל כראוי בילדים. העברת הילדים נעשתה תוך כדי הפעלה של לחץ רב על הורים שסירבו להשתתף בתוכנית. מפעל "קורת גג", שמומן על ידי הסוכנות היהודית, משרד הסעד וארגוני נשים, היה יוזמה שבמסגרתה הועברו ילדי המעברות למשפחות בערים, במושבים, בקיבוצים,

במחנות צה"ל, בבתי חולים ובמוסדות הבראה בחודשי החורף של השנים 1950 ו-1951. כדי להבין את היקף התופעה חיפשנו תיעוד בשנתוני הלמ"ס. ואכן, הנתונים משנת 1950 מראים ש-3,636 ילדים הופרדו מבתיהם במסגרת מפעל זה. 38% מהילדים האלה (1,383 ילדים) שוכנו במשפחות, ואחרים במחנות צבא, מוסדות עליית הנוער, בתי חולים ומוסדות הבראה. ב-1951 השתתפו בפרויקט 4,229 ילדים (3,883 מתוכם מאסיה ואפריקה). קרוב למחציתם (1,922) שוכנו במחנות צה"ל, והיתר בעיקר בקיבוצים.⁶ למרבה ההפתעה, למעט פרסומים אחדים,⁷ מפעל קורת גג, שהיה מפעל לאומי בהוראת השלטון להפרדת ילדים מהוריהם, לא נידון בהיסטוריוגרפיה של שנות החמישים חרף העובדה שהפעולה הייתה רחבה בהיקפה והנתונים על מספרי הילדים שנכללו בה גלויים ומופיעים במסמך רשמי של המדינה. העובדה ששני האירועים המתמשכים – מפעל קורת גג והיעלמות ילדי תימן, המזרח והבלקן, שהתרחשו בעת ובעונה אחת מבחינה כרונולוגית – לא הפכו לאובייקט מחקר, בשעה שמקרים דומים בארצות אחרות משמשים כר נרחב ועשיר למחקר חברתי, דורשת התבוננות עמוקה יותר בגבולות ובמבנה המחקר ההיסטורי-חברתי המקומי. יש שיטענו כי אין לכרוך בין שני האירועים בשל ההבדלים ביניהם הקשורים לזמן התרחשותם, משך הזמן של כל אירוע והתכנון מראש במקרה של קורת גג. עם זאת אנו סבורות שהפעולות הגלויות להפרדת ילדים צעירים (בני 6 עד 12), השיח על ההורות המזרחית הלקויה שליווה אותן ותפיסת הילדים המזרחיים כאובייקט לתרבות (הירש ושרון, עמ' 284-292) יכולים לשפוך אור על הלך הרוח שעמד ביסוד הפעולות הסמויות להפרדת תינוקות מהוריהם המזרחיים. כמו כן הסדר והארגון שאפיינו את פרויקט קורת גג עשויים להפריך את הטענה בדבר אנדרלמוסיה וכשלים שאפיינו את הבריורקטיה המדינתית באותה תקופה, טענה שהועלתה בדוח ועדת החקירה משנת 2001 ושימשה הצדקה למצב שבו תינוקות "נעלמו להוריהם".

מוקד אחר של הדיון בפרשה הוא השאלה מה קרה לילדים והאם אומצו על ידי משפחות ותיקות או משפחות מחו"ל. אחת הטענות שנשמעת בשנים האחרונות מפי פעילים מתנועת עמר"ם היא שהחוק המסדיר אימוץ ילדים נחקק בשנת 1960 כדי להכשיר בדיעבד מציאות לא מוסדרת של מסירת ילדים, תופעה שהגיעה כנראה למספרי שיא בתחילת שנות החמישים. מאמרה של אסתר הרצוג מעלה את ההשערה שחוק האימוץ שימש מנגנון הלבנה של הפרדת ילדים מהוריהם ומסירתם לאימוץ, וטוען לקשר בין פעולות ההפרדה של הילדים בשנות החמישים לבין מדיניות הרווחה של המדינה ביחס לילדים בסיכון, כפי

שהיא באה לידי ביטוי גם בחוק האימוץ. כפי שנטען מוקדם יותר, המנגנונים להפקעת ילדים מאוכלוסיות מוחלשות, שהתגבשו בראשית ימיה של המדינה, היו מבוססים על שתי הצדקות בהליכי פסילת הורות – "מסוגלות הורית" ו"טובת הילד". בדומה להירש ושרון, גם הרצוג רואה במונחים אלה גרסה עדכנית של האשמת עולי תימן בהורות לקויה ואסטרטגיה של האשמת הקורבן שהממסד נקט כדי להצדיק את פעולותיו. אף על פי שהמאמר אינו מנסה לשחזר את התהוותו של חוק האימוץ לביסוס הטענה על הפרדה מכוונת של ילדים, הוא מניח תשתית למחקרים עתידיים.

רבות נכתב על המאה התשע-עשרה כתקופה שבה התהוו באנגליה רעיונות אאווגניים שהבשילו לקראת סוף המאה בכתביהם ופועלם של פרנסיס גלטון (Galton) וקרל פירסון (Pearson), והיו כר פורה להתפתחות מדיניות אאווגנית של ניהול אוכלוסין בתחילת המאה העשרים בארצות הברית. מדיניות זו התבטאה לרוב בעיקור כפוי, ובשנות השלושים נפוצה גם לקנדה וסקנדינביה.⁸ למרות זאת, הדיון בפרשה שלפנינו אינו מביא אותה בחשבון כרקע היסטורי רלוונטי. אימוץ פרספקטיבה היסטורית והשוואתית היה יכול להראות שאין מדובר בפרשה ייחודית חד-פעמית שהתרחשה בישראל בלבד, אלא שפרקטיקות דומות של הפרדת ילדים ממשפחות של קבוצות במיקום מבני חברתי וכלכלי חלש אירעו במקומות אחרים בעולם המערבי. עיגון הפרשה בתפיסת העולם של הקולוניאליזם ההתיישבותי (Settler colonialism) יחלץ אותה מתינוגה כאירוע יחיד, מקומי ועדתי באופיו, ויאפשר את הבנתה גם כחלק מפעולות ניהול אוכלוסין, שהיו נהוגות לא רק באותה תקופה במקומות אחרים בעולם, אלא גם באותם שלבים היסטוריים של בניו מדינה בקולוניות של מתיישבים לבנים המבוססות על משולש היחסים בין מתיישבים, אוכלוסייה ילידית ומרכז מטרופוליני מרוחק. להקשר ההיסטורי וההשוואתי יש גם חשיבות ציבורית: ההשוואה למקומות אחרים בעולם יכולה למתן את ההכחשה המתגוננת של הממסד, לאפשר קבלת אחריות, ללמוד ממדינות אחרות על דרכים לפיוס ופיצוי וכך גם לתרום לריפוי הטראומה בקרב הקהילות הנפגעות.

מאמרה של רות אמיר הוא היחיד בקובץ שמציע דיון השוואתי במקרים של "העברה בכפייה של ילדים בני קבוצות דתיות, אתניות, לאומיות, או גזעיות" ולכן חשיבותו רבה. מחקרה בוחן מקרים אלו ביחס לאמנת הג'נוסייד, בהתאם לשלושה מאפיינים עיקריים של דמיון בין מקרים אלו לפרשת ילדי תימן: ההפרדה בכפייה נעשתה בהוראה רשמית ובתמיכה של גופים וולונטריים, ששימשו קבלני ביצוע לטיפול בילדים מטעם המדינה; "טובת הילד" שימשה הצדקה להפרדה; ברוב מקרי ההפרדה הילדים היו משאב

פוליטי או כלכלי. היקף התופעה של הפרדה בכפייה של ילדים בעולם, כפי שמתארת אמיר, לא פחות ממזועזע. מדיניות ההפרדה הייתה גלויה ומתועדת, ואף עוגנה בחקיקה בארצות דוגמת קנדה, אוסטרליה, ארצות הברית וספרד. קנדה וארצות הברית פעלו לשם הכחדת תרבות ושפות ילידיות באמצעות הפרדת ילדים ממשפחותיהם והעברתם לפנימיות. המדיניות כלפי ילדים הופעלה בקנדה עם הקמת הפרוצדורה ועד לשנת 1996. אוסטרליה נקטה מדיניות של הפרדת ילדים מסוף המאה התשע-עשרה ועד לאמצע המאה העשרים. אנשי משטרה ונציגי ממשלה הוסמכו לאתר ילדים שנולדו מחוץ לנישואים כדי להעבירם למוסדות ממשלתיים להנחלת ערכים אירופיים והרגלי עבודה שישרתו מאוחר יותר את המתיישבים. ארצות הברית הייתה מעורבת בפרויקט נוסף להפרדת ילדים – בשנת 1959, עם עלייתו של קסטרו לשלטון, וכחלק מהמאמץ לערער על שלטונו, הגה משרד החוץ האמריקני תוכנית ל"הצלת הילדים הקובנים" משטיפת המוח הקומוניסטית שצפויה להם, ובמבצע, שזכה לשם "פיטר פן", הוטסו יותר מ-14,000 ילדים קובנים לארצות הברית. הילדים נלקחו למחנות שונים, הושמו במשפחות אומנה, בתי יתומים, פנימיות ובתי סוהר לעבריינים צעירים. בספרד, החל מ-1939, שנת עלייתו של פרנקו לשלטון, הופקר גורלם של 30,000 ילדים אשר הופרדו מהוריהם לגורל דומה, והדבר נעשה בחסות החוק להגנת יתומים. למרות הקושי להגדיר את הפרדת הילדים בישראל כג'נוסייד, טוענת אמיר, שניים מתוך שלושת הקריטריונים ההשוואתיים אכן מתקיימים בישראל – הפרדה בכפייה בחסות מוסדות ציבוריים והצדקת הפעולות ב"טובת הילד". לא ברור באיזה אופן הקריטריון השלישי – תפיסת הילדים כמשאב, כלומר מכירת ילדים לשם אימוץ – מילא תפקיד במקרה המקומי, אף על פי שידוע על סחר לא חוקי בתינוקות שנוהל על ידי רשת קנדית של מתווכים בשנות הארבעים והחמישים. אורלי בנימין (2020) מתארת את שגשוגה של תופעה זו על רקע חקיקה בקנדה ובחלק מהמדינות בארצות הברית, אשר אסרה על יהודים לאמץ תינוקות לא יהודים אלא על בסיס של התאמה דתית, ועל כן יצרה צורך שסופק באמצעות שוק שחור של תינוקות. עם זאת, בנימין איננה טוענת לקשר ישיר בין היעלמות הילדים בארץ לאימוצים בחו"ל.¹⁰

היה או לא היה: תעודות ועדויות על המסלול שעברו הילדים מרגע הפרדתם ומעורבות המוסדות שאפשרו זאת

אחת התרומות המרכזיות של הספר היא בביסוס הטענה על קיומן של פעולות להפרדת ילדים עולים מהוריהם, בעיקר

עלה בגורלם של הילדים בשלב הזה? הדעות חלוקות. ועדות החקירה מקבלות את טענת המדינה ל"אימוץ מודמן" של מנותקי קשר (סנג'רו, עמ' 480, 491).

היעלמות הילדים לא נסתרה מעיני מוסדות המדינה. כבר בזמן אמת ידעו המשטרה, המוסדות הקולטים (מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית), משרד הבריאות והנהגה על התופעה. לויטן מציג במאמרו עדויות שלפיהן כבר בנובמבר 1949 התקבל במחלקת הקליטה של הסוכנות תזכיר שכותרתו "חטיפת ילדי תימן מתוך בתי העולים" (עמ' 439). תלונות ההורים שהצטברו במהלך שנת 1950 הגיעו אל הדרגים הגבוהים ביותר במשטרה ובמשרד הבריאות, ושר המשטרה שטרית ושר הבריאות שפירא היו מודעים לפרשת הילדים הנעדרים (עמ' 449). נוסף על כך, עיתוני התקופה דיווחו על הילדים שנעלמו. הסיקור והלחץ שהפרסום עורר אילצו את המשטרה להשאיר את התיק פתוח ולהמשיך לחקור את המקרה (עמ' 448). הפרשה גם הועלתה במליאת הכנסת בנובמבר 1950. אפשר לסכם ולומר שאף על פי שהכותבים בקובץ מגיעים ממגוון דיסציפלינות, נוקטים שיטות מחקר שונות ומזוהים עם עמדות שונות בדיון הציבורי על הפרשה (מהכחשה של טענת החטיפה ועד קבלתה), העדויות שהם מביאים עקביות ומצביעות על כמה עובדות: ראשית, היעלמות הילדים הייתה ידועה בזמן התרחשותה. שנית, הפרדת הילדים מהוריהם נעשתה לעיתים בגלוי, למשל במקרה של קורת גג, ולעיתים באופן סמוי, למשל במקרי היעלמות הילדים במחנות ובבתי החולים. לבסוף, הורים רבים חיפשו את ילדיהם ותבעו תשובות מהממסד בזמן אמת, בניגוד לטענה הרווחת שהם קיבלו את רוע הגזרה בפסיביות ובשוויון נפש.

חלוקה ודחייה - כינון "הפרשה" בייחודית ומנותקת מההיסטוריוגרפיה של החברה בישראל

חלק ממאמרי הקובץ מתמקדים בכרונולוגיה של המחאה הציבורית שהחלה בשנות השישים והובילה להקמת שלוש ועדות בדיקה, שרק האחרונה שבהן הייתה ועדת חקירה ממלכתית. המחאה של שנות החמישים הייתה מחאה אישית, אך בשנות השישים הוקם הוועד הציבורי למען ילדי תימן על ידי הדור הצעיר של יוצאי תימן, שהתחנך בישראל ואסף מידע ממשפחות שילדיהן נעלמו. המידע שנאסף הוביל להכרה שמדובר בפרשה רחבה ולא באירוע שקרה למשפחות יחידות. המנהיגות החדשה לחצה על חברי כנסת ושרים להקים ועדת חקירה. אולם הוועדה שקמה בסופו של דבר ב-1966 הייתה ועדת בדיקה בין-משרדית, ועדת בהלולמינקובסקי

ילדים ממוצא תימני, בסוף שנות הארבעים וראשית שנות החמישים. הדבר נעשה לעיתים בדרכים גלויות ולעיתים סמויות. עבודתו של שיפריס מתחקה על אותן פעולות סמויות, שהיכולת להצביע על קיומן ממקמה והעדויות שבעל פה לא תמיד מתקבלת כמבוססת ובעלת סמכות ומהימנות. לעומתן, כפי שטענו קודם, הפעולות הגלויות, דוגמת מפעל קורת גג, יכולות לשפוך אור על הנחות היסוד ועל ההיגיון שעשוי להסביר את הרחקת הילדים מהוריהם. בהקשר זה יש משמעות רבה לתיעוד ההנחיה שהוציאה ההנהלה הבכירה של הסוכנות היהודית להפרדת פעוטות עולי תימן מהוריהם במחנות העולים. ההנחיה מצוטטת בדוח ועדת החקירה הממלכתית - ועדת כהן-קדמי: "התינוקות הוחזקו בתקופה זו ב'פקודה' - בבתי תינוקות" (דין וחשבון 2001, עמ' 73). עדויות להפרדה בכפייה של הילדים נמסרו מכמה מקורות ולכן ועדת החקירה הממלכתית הכירה בכך (סנג'רו, עמ' 494) ואף קבעה ש-1,053 ילדים נעלמו מבתי החולים לאחר הפרדתם מהוריהם (אמיר, עמ' 147).

גם מאמרו של דב לויטן, הנמנה עם החוקרים השוללים את תזת החטיפה, מתאר את התופעה של הפרדת ילדים תימנים מהוריהם בהוראת השלטונות, ורואה במעשה ראשוני זה את אחת הסיבות להיעלמות הילדים (לויטן, עמ' 436-437). הקובץ מציג עבודות שנכתבו מפרספקטיבות תאורטיות ומתודולוגיות שונות. הן מצביעות על אותה מגמה וכך נותנות משנה תוקף לממצאים. הפרדת התינוקות מהוריהם והעברתם לבתי התינוקות, התחנה הראשונה בנתיב היעלמותם, נעשו לא פעם בכפייה ומתוך הפעלת לחץ ואיומים (הירש ושרון, עמ' 290; אמיר, עמ' 145-146). עדויות הסגל הרפואי מלמדות שמקצת מקרי היעלמות התרחשו כבר בשלב זה (אמיר, עמ' 147; שיפריס, עמ' 324-326). השלב השני בנתיב היעלמות הילדים היה שיגורם לבית החולים, שם התרחשו רוב מקרי היעלמות. בניגוד לטענות הרווחות שהילדים שהו בבתי החולים חודשים ארוכים ולכן היה קושי להחזירם בתום התקופה אל הוריהם, עבודתו של שיפריס, העבודה היחידה אשר עוקבת אחרי המסלול שעברו הילדים באמצעות עדויות ומסמכים רפואיים ואחרים שהוצגו בוועדת החקירה, מלמדת שתקופות האשפוז היו קצרות (90% מהילדים אושפזו עד שבועיים ימים) וש-42% מהילדים אושפזו ללא סימני חולי (שיפריס, עמ' 327-335). ברוב המקרים לא נמסר להורים מידע נכון על בית החולים שבו אושפזו ילדם או ילדתם, ומאלה שהצליחו לאתר את בית החולים נמנעה הכניסה. הילדים, שהוגדרו בשלב זה "מנותקי קשר", שוגרו בתום תקופת האשפוז אל תחנה שלישית - מעונות ארגוני נשים כגון ויצ"ו צפת. לארגונים אלה היה תפקיד מרכזי באימוץ הילדים באותה תקופה (עמ' 349). מה

(ענוני, עמ' 411-417). ממצאי הוועדה, שלא הניחו את דעת המוחים, הובילו לגלי מחאה שבעקבותיהם הוקמה ועדת שלגי (1986-1988). שיאה של המחאה במאבק שהוביל הרב עוזי משולם (עוזרי-רויטברג, עמ' 84). בשנת 1995, בתגובה למאבק שהוביל משולם, הורה שר המשפטים דוד ליבאי על הקמת ועדת חקירה ממלכתית, ועדת כהן-קדמי, וזו פרסמה את ממצאיה ב-2001. לכאורה נדמה שהנושא לא נשכח ומדינת ישראל השקיעה מאמצים בחקר הפרשה. אבל ריבוי הוועדות, טוענת שושנה מדמוני-גרבר, והצגתן כוועדות חקירה סייעו דווקא להכחשת הפרשה, משום שהם יצרו מצג שווא של מדינה שחוקרת את הפרשה שוב ושוב באמצעים המשפטיים שלרשותה, אך לא מוצאת דבר. מדמוני-גרבר, שבחנה את השתקפות הפרשה בתקשורת הישראלית, מוסיפה שמאמצי הממסד להשתיק את הפרשה לא היו צולחים ללא שיתוף פעולה מלא של התקשורת. הטרימינולוגיה שבה השתמשה התקשורת - "פרשת ילדי תימן", כלומר ילדים ולא תינוקות ופעוטות, נעלמים או אבודים ולא חטופים - סייעה לטשטש את חומרת הפרשה ולערער את אמינות הטענות של הקהילה התימנית וכך העמיקה את הגזענות כלפיה, שכן "ללא דיון כן על העבר, אותן גישות גזעניות ממשיות להכתיב את ההווה והעתיד" (עמ' 534).

ועדות הבדיקה והחקירה השונות לא הוקמו בגלל רצונו הטוב של השלטון. כפי שמראים מאמריהם של מנשה ענוני, בועז סנג'רו וסיגל עוזרי-רויטברג, הן היו תוצאה של לחץ מתמיד לחקירת הפרשה שהפעילו פעילים מתוך קהילת עולי תימן כבר משנות השישים. ענוני מציג במאמרו כמה עובדות מעניינות, שקושרות את הפרשה לאירועים היסטוריים סמוכים, דומים בטבעם, ולתפקיד שקיבלה על עצמה המדינה בשני העשורים הראשונים לקיומה. הוא מראה שגם בשנות החמישים, זמן ההפרדה בין הילדים להוריהם, נעשו פעולות מחאה אישיות בעיקרן - הוגשו תלונות למשטרה ונשלחו מכתבים לשר המשטרה ולראשי ההנהגה בישראל בדרישה לברר מה עלה בגורל הילדים. אבל לגילויי מחאה אלה לא הייתה השפעה והם לא התגבשו לכדי פעולה קולקטיבית יעילה, משום שקהילת יוצאי תימן התמודדה עם כמה פרשות בו בזמן, כולן תוצאה של תהליך הגירה כאוב שגרם לרפיון ידיים: כפייה של חינוך חילוני על ילדים תימנים; גניבת ספרי תורה, כתבי יד ותכשיטים של העולים מייד עם הגיעם לארץ; וכמובן פרשת היעלמות הילדים. כל אלה החלישו את יכולתה של הקהילה להתמודד עם גופים בירוקרטיים. שנות השישים סימנו שלב חדש בהתארגנות המחאה, ומי שהובילו אותה היו בני הדור הצעיר ממרכז הארץ וירושלים, בוגרי מוסדות החינוך בישראל, חלקם בעלי השכלה גבוהה ועם יכולת להתמודד עם הבירוקרטיה ומנגנוני הכוח של המדינה.

הפעילים באו מן החברה האזרחית החוץ-ממסדית, מה שאפשר להם חופש לנקוט צעדים חריפים יותר מאלה שנקטו בשנות החמישים. באמצע שנות השישים, בעקבות קבלת צווי גיוס וכתבות בעיתונים מעריב ואפיקים, החלו מנהיגים צעירים אלו באיסוף עדויות, תחילה בספונטניות ולאחר שהקימו את "הוועדה הציבורית לגילוי ילדי תימן הנעדרים" (ענוני, עמ' 413), נאספו העדויות באופן שיטתי יותר, הוצגו לחברי כנסת ושרים והובאו לדיון בישיבת הכנסת. הלחץ שהפעילו הוביל להקמת ועדת בירור בין-משרדית - ועדת בהלול-מינקובסקי, שהגישה ב-1968 את מסקנותיה לוועדת השירותים הציבוריים של הכנסת (ענוני, עמ' 416).

אחת השאלות שעולות בקשר לפרשת החטיפה של ילדי תימן היא מדוע המחאה על הפרשה לא השתלבה במאבק האתני-מעמדי המתמשך, לא באירועי ואדי סאליב ולא במאבק הפנתרים השחורים לאחר 1971, ולא הובנה כחלק מיחסם של המדינה ומוסדותיה כלפי העולים מארצות ערב והאסלאם. תשובתו של ענוני נעוצה במיקום העצמי של הנהגת יוצאי תימן ביחס למחאות האתניות האחרות. אף על פי שפעולתם היתה מחוץ לממסד הציוני, הם ראו את עצמם נאמנים לפרויקט הציוני, בשונה ממנהיגי ואדי סאליב והפנתרים השחורים. עמדה זו ביססה מבחינתם לגיטימציה לדרישתם לצמצום אפלייתם ביחס לקבוצות אתניות אחרות. בשונה מענוני, גמליאל טוענת שהספק כלפי האפשרות שזעקת המשפחות תישמע, וחוסר האמון במערכת הפוליטית כמי שתוביל את המאבק, גורמים לחוסר שייכות וניתוק גם בדור ההמשך. האירוע הטראומטי הרב-דורי, העומד במרכז הפרשה של משפחות שאיבדו את ילדיהם ללא יכולת להתאבל עליהם, עובר גם לדורות הבאים ומוביל למלנכוליה, ניתוק ותחושת חוסר שייכות של דור הנפגעים וצאצאיהם לחיים האזרחיים בישראל (עמ' 393).

בהמשך למאמרו של ענוני על מחאת שנות השישים, המאמר של עוזרי-רויטברג דן במחאה שהתגבשה בשנות האלפיים, זו שנשא בני הדור השלישי של יוצאי תימן. זו הייתה מחאה רחבה יותר ונעשה בה שימוש באמצעי ביטוי מגוונים ושונים מאלה שנקט הדור השני בשני תחומים מרכזיים - גיבוש מאגרים המתעדים את סיפור המשפחות ומיקוד המחאה בניסיון לחולל שינוי בקרב החברה האזרחית במקום להפנות טענות כלפי המדינה. אמנם המאבק בשנים אלה התקבל בחיוב רב יותר בקרב הציבור (עמ' 108), וב-2016 הנושא אף עלה לדיון בממשלה ובכנסת וזכה לתמיכה של צחי הנגבי וראש הממשלה, אולם העובדה שהמוחים היו מפוצלים בין כמה ארגונים החלישה אותם ואת תביעותיהם. שלושה גופים מרכזיים עסקו בנושא - הוועדה הציבורית לגילוי ילדי תימן הנעדרים; עמותת יוגב בהובלת רפי

שובלי; וארגון אהליבה (עמ' 82). ב־2013 הצטרפו לפעילות המחאה עמותת עמר"ם ועמותת אחים וקיימים (עמ' 77). פיצול זה הקשה על המוחים לגבש נרטיב ברור שיתחרה בנרטיב של המדינה (עמ' 105). גורם נוסף שהחליש את המחאה היה הדגשת השייכות העדתית של המוחים וגיבוש של זהות קבוצתית נבדלת. דבר זה אפשר למדינה למצב את עצמה מחוץ לשסע העדתי ולשמר את מעמדה כגוף חיצוני ניטרלי שעושה סדר באמצעות הממצאים העקביים שעלו בוועדות הבדיקה והחקירה (עמ' 107). עוזרי־רויטברג מצטרפת לטענה של גמליאל בדבר "חוסר האמון שהתגבש בקרב מוחים מדורות שונים שנחשפו לפרשה, ביחסם כלפי המדינה וכלפי נכונותה להביא לתיקון העוולה" (עמ' 84). נסים ליאון ואורי כהן בוחנים אף הם את השינוי שחל בשני העשורים האחרונים בהתייחסות של כלל הציבור והאליטה האקדמית והפוליטית לפרשת ילדי תימן. אם בעבר הפנו למוחים כתף קרה, הרי שבשנים האחרונות התביעה לחשוף את האמת רחבה ולגיטימית יותר. הכותבים תולים שינוי זה בהתרחבות המעמד הבינוני המזרחי ומתארים את המתח המובנה במעמד זה, המעורר שניות כלפי הפרשה: אמנם התעצמות המעמד מאפשרת לתבוע דיון וחשיפה של האמת, אבל נטייתו למתן קונפליקטים מעכבת את הדרישה למצות את בירור הפרשה, שכן אישוש של סיפור החטיפה יערער על נרטיב כור ההיתוך הלאומי שבו מחזיק הממסד הישראלי והאקדמי (עמ' 606–607). הקריאה המחודשת לבירור הפרשה בקיץ 2016 מובנת כדרישה כפולה – בירור יסודי של האירועים, והכללתם בסיפור הישראלי הגדול יותר, כלקח אנושי ולאומי. עמדה זו, לטענת הכותבים, היא ביטוי למתח המתמיד שבין מרכיב הביקורת בזהותו של מעמד הביניים המזרחי לבין הרצון לפייס ולהוות חלק פעיל מ"הבניית השותפות הלאומית" (עמ' 609). חשיבותו המאמר היא בשילוב הפרשה בניתוח מבני כולל של תהליכי ניעות מעמדית בישראל.

לכאורה היה אפשר לחשוב שהקמתן של ועדות בירור, בדיקה או חקירה, ממלכתיות או ציבוריות, תביא סוף לפרשה. אלא שבפועל, טוען בועז סנג'רו במאמרו על דוח ועדת החקירה הממלכתית, קיים פער ניכר בין פעולת הוועדות ותוצאות חקירתן לבין התופעה שלשמה הן הוקמו. המאמר מתמקד בוועדת החקירה הממלכתית, ועדת כהן־קדמי, ובדוח המפורט שלה, ומנתח אותו לפרטי פרטים. טענתו המרכזית היא שוועדת החקירה התנהלה על בסיס עמדה א־פריורית של היעדר כל חשד, שעליה אומר סנג'רו: "באין חשד אין חקירה אמיתית". טענתו מבוססת על הפער שבין ההיקף העצום של החומרים שהוגשו לוועדת החקירה הממלכתית ובין הדוח שפרסמה בסופו של דבר. הוא מונה

כמה ליקויים בעבודת ועדת החקירה הממלכתית: ראשית, הוועדה ראתה בדלות התייעוד של מקרי ההפרדה של תינוקות מהוריהם הוכחה המפריכה את הטענה לחטיפה. עמדה זו של הוועדה בעייתית, אומר סנג'רו, כי מי שמסוגל לחטוף מסוגל גם לערוך תיעוד או לאפשר את עריכתו. כדי להמחיש את הבעייתיות של גישת הוועדה כלפי התייעוד הדל באותן שנים, סנג'רו בודק את מפקד האוכלוסין השני בישראל, שהתקיים בשנת 1961, ומראה שדוח המפקד סופר את הילדים שנעלמו כאילו הם בין החיים ולא כחלק מתמותת התינוקות של התקופה. הטענה הממסדית שתינוקות אלו מתו אינה עולה בקנה אחד עם רישום המפקד, אבל הוועדה לא ניסתה להסביר את הפער הזה. דוח הוועדה היה רזה ביותר, ובסופו של דבר לא הציג את הנתונים שהוצגו לפניה. הוועדה התעלמה ממעשה השמדת הארכיונים שהתרחש תוך כדי עבודתה ובידיעתה, ולא ביקשה לחקור מי משמיד את המסמכים ומדוע. עמדת הוועדה כגוף שאינו חוקר את טענות ההורים, אלא מגן על הממסד של אותם ימים, מומחשת היטב בטיעונים הרבים שהודפסו ושוללים כל טענה לחטיפה ממסדית. הוועדה אמנם הייתה מוכנה לקבל שבאותם ימים התקיימה "מסירה מזדמנת לאימוץ", ואף הגיעה למסקנה ש־69 תינוקות נעלמו, אבל היא המעיטה בחשיבות המספר כאילו היה זה עניין של מה בכך – היעלמות התינוקות, כך טענה, אינה אלא "היעלמות להורים" ולא חטיפה מכוונת.

אפשר לסכם ולומר שמבחינה אקדמית וציבורית יש לספר זה חשיבות עצומה. זהו קובץ מאמרים המקיף תחומים שונים שצירופם לספר אחד מעמיד תמונה מורכבת, רב־תחומית, המדגישה מגוון היבטים של אירוע היסטורי כואב ובכך מתווה כיוונים למחקר עתידי. בתחילת הסקירה הצבנו שלוש שאלות לבחינת הקובץ: 1. האם המאמרים יפרקו את הקופסה השחורה שאליה נותבה הפרשה ויחברו אותה לרצף סוציו־היסטורי רחב יותר של החברה בישראל; 2. האם הפרשה תיבחן בהשוואה למקרים מקבילים בעולם של הפרדת ילדים מהוריהם וכך תחלץ ממעמדה האידיולוגי־קדמי; 3. בהמשך לשאלה השנייה, ביקשנו לבחון אם המאמרים בספר ימקמו את המקרה המקומי בהקשר רחב של פרקטיקות אאווגניות ושל ניהול אוכלוסין בארצות אחרות בתקופה מקבילה או דומה. מצאנו שהספר נותן מענה מגוון לשתי השאלות הראשונות, אבל כמעט אינו מנתח את הפרשה על רקע פרקטיקות אאווגניות ופרקטיקות של ניהול אוכלוסין. עם זאת, חוזקו של הספר הוא בגיבוש תשתית רחבה לדיון ומחקר בכיוונים נוספים על אלה שאנו כבר מכירים. ברצוננו להעלות כמה כיוונים כאלה, שניציגיהם מופיעים בספר:

אגנוטולוגיה: חשוב ביותר לבחון את הידע על הפרשה
 כידע דחוי ומוכחש ולבדוק את מנגנוני אייההעברה של
 ידע בשל גבולות מוסדיים, דיסציפלינריים, קוגניטיביים
 וכמובן פוליטיים, ולכן כדאי לעגן את הפרשה בספרות
 משדה המחקר שזכה לכינוי אגנוטולוגיה. הדבר יאפשר
 היכרות עם מקרים נוספים בעולם של הכחשת ידע והרחבת
 טווח השאלות המחקריות. למשל, העובדה ששני אירועים
 של הפרדת ילדים, האחד סמוי והשני גלוי, לא הופכים
 לאובייקט של מחקר מחייבת אפיון של השדה הסוציו-
 היסטורי המקומי, שאפשר את ההתעלמות מאובייקט זה
 לעומת אימוץ מושאי ניתוח של תופעות אחרות באותה
 תקופה, המבטאות גם הן יחסים בין קבוצות אתניות למדינה.
 השוואה: ככל שיתרבו המחקרים ההשוואתיים שבוחנים
 את הפרשה ביחס לפרשות אחרות בארץ ו/או בעולם דרך
 ממדים שונים, כך תושג לגיטימציה רחבה יותר להתגבשות
 שדה מחקרי, וזו תאפשר לדור החוקרים הצעיר לדון בפרשה
 בחופשיות מבלי לחשוש לתיוגם בשדה האקדמי המקומי,
 ואולי אף למסד שדה זה באמצעות מימון למחקרים והקצאה
 של משורות וקתדרות במחלקות האקדמיות.
 הכרה, פיצוי וריפוי: כיוון מחקרי חשוב נוסף שאינו
 מופיע בקובץ אלא במרומז הוא השוואת המקרה עם מקרים
 אחרים בהיסטוריה של חברות ומדינות אחרות שבהן הייתה
 הסתרה ואולי אף העלמה של עובדות היסטוריות על אודות
 עוול שנעשה לקבוצה אתנית, מעמדית או פוליטית, ולאחר
 מכן הכחשה שלהן. אבל בשני העשורים האחרונים חל שינוי
 והושגה הכרה של המקרבים באחריותם לעוול ובנפגעים
 כקורבנות. הפרשות במדינות השונות הפכו לחלק מהנרטיב
 ההיסטורי שלהן. הכרה זו הייתה כרוכה גם בפיצוי של
 הממסד, כצעד הכרחי בדרך אל ריפוי הטראומה.
 לספר שתי נקודות חולשה, האחת קשורה במתודולוגיה
 והשנייה בעריכה. מאחר שהגישה למסמכים בארכיונים
 רשמיים הוגבלה, היה מקום לבסס דיון בשיטות מחקר
 אלטרנטיביות, לא רק זו של היסטוריה שבעל פה, אלא גם
 של חילוף עובדות באמצעות ניתוח פרסומים רשמיים שאינם
 עוסקים במישרין בהפרדת הילדים אבל יכולים להאיר על
 הפרשה.¹¹ נקודת חולשה נוספת קשורה בעריכת הקובץ:
 קיצור המאמרים והצבה של הפרשה במרכזם היה הופך
 אותם לנגישים יותר לציבור הרחב, כמו הצגת הכרונולוגיה
 של הפרשה בהקדמה לספר. עם זאת, אין בביקורת זו כדי
 להפחית מתפקידו החשוב של הספר בהרמת המסך שהטילה
 הבורות על הפרשה, לשם הבנתה כחלק מההיסטוריה של
 החברה בישראל.

1 השמות שמופיעים במאמרים ביחס לאירוע ההיסטורי משתנים,
 "פרשה", "היעלמות" או חטיפה, כאשר כל שם מגלם הנחות
 הנוגעות למקרה: מעשה אקטיבי של חטיפה או הפרדת ילדים,
 או תוצאה של נסיבות התקופה וחוסר סדר אדמיניסטרטיבי,
 בתיעוד הפרדת הילדים. השמות מבטאים גם את הקבוצה
 שאליה שייכים הקורבנות - עולי תימן בלבד או גם מארצות
 המזרח והבלקן.
 2 "פרשת ילדי תימן הנעדרים: האם אכן נחטפו ואומצו ילדי
 תימן?", בתוך אהרון גימאני, רצון ערוסי ושאל רגב (עורכים),
 בני תימן: מחקרים ביהדות תימן ומורשתה (רמת גן, תשע"א
 2011), 251-291; בועז סנג'רו, "באין חשד אין חקירה אמיתית:
 דוח ודעת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של
 ילדים מבין עולי תימן", תיאוריה וביקורת 12 (2002),
 47-76; Shoshana Madmoni-Gerber, *Israeli Media and the
 Framing of Internal Conflict: The Yemenite Babies Affair*
 (New York, 2009); רות אמיר, הפוליטיקה של הקורבנות:
 תיקון עולות היסטוריות בישראל (תל אביב, 2012); מאירה
 וייס, על גופתם המתה: כוח וידע במכון הלאומי לרפואה
 משפטית (תל אביב, 2014).
 3 Jennifer L. Croissant, "Agnostology: Ignorance and
 Absence, or Towards a Sociology of Things That Aren't
 There", *Social Epistemology* 28 (2014), 4-25.
 4 הסימה שמייצגת את תביעתה של עמותת עמ"ם.
 5 נתן שיפריס, ילדי הלך לאן? פרשת ילדי תימן: החטיפה
 וההכחשה (תל אביב, 2019).
 6 שנתון סטטיסטי לישראל, מס' 2 (ירושלים, 1951), 106, לוח
 5; שנתון מס' 3 (ירושלים, 1952), 123, לוח 13.
 7 רבקה ספיר, "קורת גג: לבעית הסידור של ילדים עולים
 במשפחות עירוניות", מגמות 1 (1951), 8-36; Rivka Sapir,
 "Korat Gag - An Evaluation of a Temporary Foster
 Placement Scheme for Immigrant Children", *Between
 Past and Future* (1953), 147-177.
 8 על התפתחות האאוגניקה ראו מינה גראור ודן גראור,
 אאוגניקה: השבחת האיכות התורשתית של האדם
 (תל אביב, 1992).
 9 מחקר השוואתי בין מדינות בשלב דומה של התפתחות המדינה
 עשוי להצביע על דמיון ושוני בדפוסי ניהול האוכלוסין ביחס
 לקבוצות אתניות ולאומיות: Anat Leibler, *Nationalizing
 Statistics: A Comparative Study of the Development of
 Official Statistics during the 20th Century in Israel-
 Palestine and Canada* (Ph.D. diss., University of
 California, 2008). על קולוניאליזם התיישבותי ראו
 Lorenzo Veracini, *Settler Colonialism: A Theoretical Overview*
 (Basingstoke, 2010), 6.
 10 אורלי בנימין, "התאמה דתית וסחר בתינוקות: ההקשר הקנדי",
 העוקץ (<https://www.haokets.org/>), 8.9.2020.
 11 לדיון במתודולוגיות אלטרנטיביות ראו אן לורה סטולר,
 "ארכיונים קולוניאליים ואמנות הממשל", ג'מאעה 23 (2017),
 141-168.